

nemen, dat de te nemen besluiten van dien aard zijn, dat zij straks politiek kunnen worden uitgevoerd. Op deze wijze bepleit De Moor het nut der delegatie van de overheid in de synoden en het nut van het politiek presidium.

Wat de roeping van den staat tegenover de kettters betreft, is hij van oordeel, dat, nu de gereformeerde godsdienst zijn grondslag is, hij zich moet verzetten tegen scheurmakers en kettters. Ook komt hem het recht toe de kerk in een oorlog tegen geweld te beveiligen of aan haar, tegen onderdrukking door vreemde vorsten, door gemeenschappelijk optreden eene plaats te verzekeren. Alleen is het hem niet geoorloofd propaganda voor de kerk met het zwaard te voeren. De onhandelbare kettters mag hij straffen. Doch alleen in de hoogste noodzakelijkheid mag hij ze — en dan nog alleen ketterhoofden — straffen aan het lichaam.

Uit dit alles blijkt het middenstandpunt van De Moor. Voetius kan hem niet bevredigen. Maar Burman ook niet. Hij gaat zijn eigen weg. Doch ongetwijfeld verdedigde hij menige stelling, bij het aanhooren waarvan menige preciese hem van al te groote rekkelijkheid zal hebben verdacht. Zelfs in het midden van de 18^e eeuw liepen onder de gereformeerden dus nog altijd de gevoelens omtrent de macht der overheid in de kerk sterk uiteen.

HOOFDSTUK XVII.

a. De houding der overheid tegenover de lutherschen.

De luthersche gemeenten, die, behalve in Woerden en Bodegraven, alle haar ontstaan dankten aan hierheen gekomen Vlamingen, vonden hier, zoowel in gereformeerd-kerkelijke als in staatkundige kringen aanvankelijk veel tegenstand. Hare antwerpsche belijdenis van 1566, waarin de avondmaalsleer der gereformeerden als goddeloos was verworpen en de ubiquiteitsleer als de ware toegelicht werd, was den gereformeerden een doorn in het oog. De leer dat van Christus' menschwording af zijn heilig lichaam overal is geweest, tastte, naar de meening der gereformeerden, zelfs het apostolisch geloof aan. Predikanten, die martinisten, ubiquitisten, flaccianen waren, moesten naar hun overtuiging niet geduld worden, omdat zij niet alleen het volk van den weg der waarheid afleidde, maar ook den naam des Heeren lasterden. Telkens en telkens zien wij dan ook kerkeraden en synoden in de weer om de overheid te bewegen luthersche godsdienstoefeningen te verbieden.

Daarbij kwam echter nog zoowel bij hen, als vooral bij de overheid zelf, een andere overweging, namelijk eene van politieken aard. Als niet-inlanders, gelijk de lutherschen meestal waren, gevoelden zij niet zooveel voor de politieke vrijheid als de echte Noordnederlanders; ook bleven zij in beginsel trouw aan de spaansche overheid. Dwong

deze hen iets tegen het geweten te doen, dan moest men zijn land verlaten, maar verzet tegen haar was in elk geval ongeoorloofd. Het duidelijkst komt dit uit in de houding, die de luthersche predikant Mattheus Rudse te Woerden aannam tegenover het besluit der staten-generaal van 26 Juli 1581, waarbij Philips als vorst werd afgezworen.

Hij noemt die daad onchristelijk, predikt er tegen en blijft voor den koning bidden. Heidenen, die God niet kennen, zetten vorsten af, maar den christen is dit niet geoorloofd. Want God zelf heeft de onderdanen bevolen de overheid te eeren, niet alleen de goede maar ook de booze (Matth. 12 ; 1 Petr. 2 ; Rom. 13). Psalm 37 : 8. 9 zegt uitdrukkelijk, dat men zich over den booze niet moet vertoornen, omdat God hem op zijn tijd wel zal treffen en het land geeft aan wie Hem verwacht. Ook mag niemand zijn eigen rechter zijn. Volgens Exod. 23 ; Deut. 32 ; Rom. 2 is de wraak „des Heeren”. Men bedenke voorts dat de tirannieke regeering eener booze overheid een straf Gods is, waaraan een christen zich niet mag onttrekken (Deut. 28). In Matth. 7 zegt Christus : „Al wat gij wilt, dat U de menschen doen zullen, doe hun ook alzoo” ; welnu, geen huisvader wil door zijne kinderen worden afgezet, laat hij dus ook geen overheid afzetten. Op grond van hoofdstuk 6 van het apocryphe boek „de Wijsheid van Salomo” toont hij aan, dat God er is om de booze overheid te straffen en de onderdanen dit niet hebben te doen. Met heenwijzing naar de Spreuken van Jezus Sirach (hoofdst. 10) zegt hij, dat er een groot verschil is tusschen het veranderen en verbeteren der overheid ; het eerste is periculeus, het tweede staat niet aan ons. Allen hebben het voorbeeld van David te volgen, die, hoewel hij tot koning was gezalft, veel leed van koning Saul (1 Sam. 18 : 16, 24, 26). Alle onderdanen dienen dit voorbeeld te volgen. De Heilige Schrift leert verder op plaatsen als Gen. 14 ; 2 Kon. 3 : 25, 27 enz. dat groote plagen volgen, wanneer een land of een volk zich van de overheid afwendt. En eindelijk past Rudse het tiende gebod : „Gij zult niet begeeren uws naasten huis” op de z.i. ongeoorloofde daad der afzwering toe. Want niemand mag dit land, dat van den koning van Spanje is, hem ontrooven.

Wel erkent Rudse het recht der nederlanders om zich tegen de tirannie der Spanjaarden te verdedigen, maar de afzwering acht hij uit den booze en den nieuwen eed, dien de staten eischten van alle officieele personen, een ontheiliging van Gods naam.

Al gingen nu zeker vele lutherschen niet zoo ver als deze geboren Pommer, toch leide hun beginsel in zake hunne houding tegenover de overheid er toe, dat men hier te lande noch uit godsdienstig noch uit staatkundig oogpunt op hen gesteld was. Daarbij kwam nog de staatkundige overweging, dat verscheidenheid van protestantsche kerken niet anders dan nadeelig met het oog op Rome en den geloofstrijd tegenover Spanje zijn kon. Herhaaldelijk wordt door de staten, wanneer de lutherschen zich er bij hen over beklagen, dat stedelijke

magistraten hen belemmeren in de vrije godsdienstoefening, verklaard dat „de confessie van de kercke dezer landen in den gront accordeerde metten oprechte Confessie van Augsburg en de Apologie van dien” en „dat een yegelyck sich daarom behoorde te vergenougen metten religie die in alle steden geoëffent werd”. Wij proeven hier den geest van van Oldenbarneveld en de staatslieden, die onder de evangelische gereformeerde religie zooveel mogelijk alle protestanten wilden vereenigen, om door de eenheid der protestantsche kerk een des te sterker bolwerk tegenover de roomsche kerk te hebben — en gemakkelijker over eerstgenoemde te kunnen heeischen. Zelfs nemen de staten van Holland in 1624 nog een resolutie „dat het prediken en andere exercitiën van de Lutersche nergens ten platte landen sullen worden getollereert”.

Om al deze redenen heeft het den lutherschen op het einde der 16^e en in het begin der 17^e eeuw bijkans niet mogen gelukken hier te lande vrije uitoefening van hun godsdienst te verkrijgen.

In Middelburg was het hun streng verboden vergadering te houden en dringen vooral de gereformeerden er bij de burgemeesters op aan om hunne geheime samenkomsten te beletten. Ongeveer 1617 schijnt zich echter bij den magistraat een mildere geest geopenbaard te hebben en hij zelfs vergunning te hebben verleend tot het inrichten van een gebouw tot kerk. Te Rotterdam brak de magistraat nog in 1607 de pas gebouwde kerk af. Ook in Leiden, waar men eerst op allerlei geheime plaatsen samenkwam, kon men reeds in 1618 met toestemming der overheid eene ruime kerk bouwen. In Utrecht ging dit langzamer; dàar trachtte men nog in 1624 den kerkbouw te beletten, doch enkele jaren later stond men dit ook hier toe. In de jaren 1640 en 1641 werd de vrijheid van godsdienstoefening aan de lutherschen te Edam en Monnikendam verleend; later gebeurde dit ook te Purmerend. Nog in 1638 hield de magistraat te Alkmaar zoozeer die vrijheid tegen, dat hij den afbraak van de stille huiskerk eischte; doch in 1642 was hier de kentering zoover gekomen, dat men dezelfde kerk weder rustig kon opbouwen. Nog in 1635 werd den lutherschen in Kampen en in 1649 in Deventer met geweld verhinderd godsdienstoefeningen te houden. Daarna liet men hen met rust, evenals later te Arnhem, waar zij sinds 1653 tot dat doel mochten samenkomen. Ongeveer 1669 schijnt te Leeuwarden het vergaderen niet bepaald meer verboden te zijn, hoewel de staten eerst bij resolutie van 22 Juli 1681 de luthersche gemeente wettig erkenden en haar de vrije uitoefening van den godsdienst toelieten „in stilheyt en sonder het roeren van een kloek in een particulier huys, 't welke sy daertoe sullen mogen approprieren”. In 1697 volgde daarop de vergunning tot het begraven in de kerk en het stichten van een eigen school. Te Groede werd eerst in 1735 het verzoek tot kerkbouw door den raad van state afgewezen, vier jaren later, 17 Februari 1739, werd echter het verlof hiertoe verleend. Zierikzee verkreeg de toestemming

daartoe in 1755, terwijl de regeering in Goes het gebruik der fransche kerk aan de lutherschen vergunde.

Werd aldus van lieverlede meerdere vrijheid door de lutherschen verkregen, men vergete echter niet, dat ook door hen als dissenters geen stedelijke of landsbedieningen mochten worden waargenomen. Alleen het beulswerk kon ook door een lutheraan worden verricht. Bovendien waren er allerlei andere zaken, waaruit hunne achteruitzetting als dissenters bleek. Zoo mocht hier en daar de luthersche onderwijzer op zijn school geen andere dan luthersche kinderen toelaten, terwijl omgekeerd de gereformeerde onderwijzer hen wél mocht opnemen. Zoo werd uit de algemeene armencollecte aan alle huizen der ingezetenen soms niets aan luthersche armen gegeven, terwijl de regeering aan hunne diaconie soms, zelfs in den strengsten winter, eene dergelijke collecte weigerde. Ook werd nu en dan het verrichten van plechtigheden van ondertrouw, de afkondiging der drie zondagsche trouwgeboden en zelfs het trouwen van lutherschen in hunne eigen vergaderplaatsen verboden. In dit alles openbaarden zich de gevolgen van het proclameeren van den gereformeerden godsdienst tot godsdienst van staat.

Voor al in Amsterdam en in Woerden hebben de lutherschen het een tijdlang zeer moeilijk gehad. In eerstgenoemde plaats doen zij sinds 1587 moeite om godsdienstige samenkomsten te houden, maar nauwelijks hebben zij in een pakhuis stille godsdienstoefeningen of de schout verbiedt het hun, en iets later doen burgemeesters der stad hetzelfde. Op een rekwest over dit verbod aan de staten, ontvingen zij het mondeling antwoord, dat deze aan de burgemeesters van Amsterdam zouden schrijven de lutherschen „tot op nadere gelegenheid in hunne huizen ongemolesteerd te laten”. Daarop richtten zij hun huiskerk in. Doch in het begin van 1591 werd hun door den magistraat op straffe van verbanning en arbitrale correctie elke prediking en godsdienstige samenkomst verboden. Maar als zij desniettemin voortgaan en onder den voorganger Fisscher hun gemeente opbloeit, wordt deze den 20^{en} Juli 1595 gevangen genomen, waarop 4 Januari 1596 het verbod volgt om huizen voor hunne godsdienstoefening af te staan op straffe van verbanning. Toch blijft men in particuliere huizen samenkomen. Een nieuwe poging om een pakhuis tot kerk in te richten, stuit weder af op het verbod van burgemeesters. Ten gevolge van een heftigen strijd tusschen hen en de gereformeerden wordt hun toestand nog pijnlijker en werd het zelfs voor hen niet meer mogelijk om samen te komen, totdat eindelijk ook hier, en wél in 1604, een andere geest ging heerschen en men kwam tot den aankoop van het huis, waarin voortaan geregeld dienst kon worden gehouden. De tijd der vervolging was voorbij.

Als het meest ergerlijke voorbeeld van de onverdraagzaamheid der toenmalige overheid tegenover de lutherschen heeft men echter herhaaldelijk gewezen op hare handelwijze tegenover hunne gemeente te Woerden in de jaren 1579—1600. Wij deelen eerst in het

kort de geschiedenis van het gebeurde aldaar mede, om daarna ons oordeel daarover uit te spreken.

Voor den godsdienstigen toestand in Woerden was het van groot gewicht dat de stad in 1558 door den roomschen Philips II aan den lutherschen hertog Erik van Brunswijk in pandschap was gegeven. Deze werd daardoor haar patroon. Maar deze patroon was een eigenaardig lutheraan, namelijk een aanhanger van de augsburgsche confessie, die evenzeer de gereformeerden haatte als de roomschen ontzag. Als in 1566 burgers te Woerden wenschen, dat de luthersche godsdienst openlijk zal worden ingevoerd en bij weigering daarvan door de stadsregeering, de kerk door hen met geweld in bezit wordt genomen, schaart Erik zich aan de zijde der roomschen en eischt hij herstel van den roomschen eeredienst. Wellicht was hij toen reeds bevreesd dat het tamelijk slappe luthersche geloof te Woerden, dat gaarne de psalmen van Datheen zong, eerlang zich te veel met het gereformeerd geloof zou vermengen en dientengevolge ook zijn patronaat zou gevaar loopen. Maar hoe dit zij, begrijpelijk is het dat door deze houding de afhankelijkheid aan den hertog niet versterkt werd, vooral niet toen, door middel van het haagsche hof, de roomsche godsdienst te Woerden werd hersteld en de openbare godsdienstoefening volgens de augsburgsche confessie ophield te bestaan. Nog liever gereformeerd dan roomsch zal, in tegenstelling met de opvatting van Erik, toen ongetwijfeld te Woerden, na al het gebeurde, die van menig luthersche zijn geweest.

Een eerste teeken van den smeulenden afkeer van wat roomsch was, leverde de weinige moeite, die het den vrienden van den prins kostte om in 1572 de stad aan zijne zijde te brengen. Uit zichzelf had de stedelijke regeering dit bezwaarlijk kunnen doen ten gevolge van de verhouding, waarin zij tot hertog Erik stond. Maar toen de merkwaardige vergadering van 19 Juli 1572 te Dordrecht het initiatief hiertoe had genomen, bleken de autoriteiten spoedig bereid aan haren wensch te voldoen. Slechts stelden zij de voorwaarde, dat de leer van de augsburgsche confessie nu en voortaan als de eenige zou worden geduld. Op slimme manier zeilden zij aldus als het ware tusschen den prins en Erik door. Den eersten kwamen zij te gemoet door positie te nemen tegen Philips en Rome; den laatsten door getrouw te blijven aan het lutherdom, dat Erik zelf beleed.

Zoo scheen er overeenstemming te zijn tusschen de staten en den prins te eener- en de gemeente te Woerden te anderzijde.

Niet lang zou deze echter duren. En de hoofdschuldige hiervan was de fanatieke luthersche predikant Johannes Saliger, die in 1573 te Woerden kwam. Deze was vroeger uit Lubeck en Rostock verbannen om zijne zoo goed als roomsche avondmaalsleer. En ook te Woerden doet hij zich in zijne scherpte kennen. Papisten en calvinisten scheert hij over één kam. Hij vermaant zelfs den prins en de staten „de waarheid des Evangeliums te bekennen en aan te nemen en daartegen de valsche leere der papisten en calvinisten te laten varen”.

Ja, hij gaat zelfs zoo ver om, als het beleg der stad door de spanjaarden wordt opgeheven, dit hieraan dank te weten dat de burgers zich vrij hebben gehouden zoowel van de papisten als van de calvinisten en alleen op God en Zijn Heilig Woord vertrouwd hebben. De magistraat komt, wat vooral na de bevrijding der stad begrijpelijk is, geheel onder den invloed van Saliger en kiest naast hem in de plaats van van de Laer, die naar Bodegraven gegaan was, zijn vriend en geestverwant Hendrik Fredeland tot predikant. De prins, die de houding van den magistraat bedenkelijk eenzijdig en fanatiek begint te vinden, verandert in 1579 „de wethouderschap van Woerden”, zoodat er naast de lutherschen ook gereformeerden in worden opgenomen. Maar nu wordt Saliger heftiger dan ooit te voren. Hij scheldt de calvinisten „godloose, meineedige en trouwlooze bondbrekers”. Op de onbehoorlijkste wijze stookt hij het twistvuur tusschen lutherschen en calvinisten aan. Alles doet hij om de gereformeerden, die volgens hem „valsche, oproerige geesten” zijn, tegen zich in het harnas te jagen. Tegen de staten en den prins vaart hij zóó heftig uit, dat eerstgenoemden, als zij 24 Augustus besluiten om een paar afgevaardigden naar Woerden te zenden tot regeling van enkele zaken van militairen aard, dezen ook opdragen een onderzoek in te stellen naar de „lasteringen die bij den Predicant Saliger aldaar tot meermael zijn gepleeght”.

Het baat zelfs niet of de provinciale synode van 15 September 1579 hem een vredelievend schrijven toezendt. En het gevolg is dan ook, dat de staten hem uit zijn ambt ontzetten. Waarlijk — hiertoe bestond reden. Als men in aanmerking neemt hoe gebonden vaak zelfs de gereformeerde predikanten waren aan den wil der overheid, die professie deed dier religie, dan baart deze afzetting hoegenaamd geen verwondering en mag men eer van lankmoedigheid spreken dat het eerst nu daartoe kwam. Van die gematigdheid getuigt ook het feit, dat de staten den geestverwant van Saliger, Ds. Fredeland, wilden handhaven. Deze koos echter onvoorwaardelijk de partij van Saliger en legde vrijwillig zijn ambt neer.

Hoewel beiden hun aanhang behielden, toonde de meerderheid der lutherschen niet van hun ultra-luthersche gevoelens gediend te zijn. Zij vroeg en kreeg den lutherschen predikant van Woubrugge Nicolaas Simonszoon te leen, die, hoewel hij reeds om zijne luthersche gevoelens had gevangen gezeten, van zeer gematigde beginselen was. De woerdensche lutheranen toonen zich bij toeneming met hem ingenomen tot groote ergernis van Saliger en Fredeland, die niet ophielden hem te bestoken en te belasteren. Zoo bevreesd werden dan ook zij en hunne geestverwanten dat straks wellicht hunne richting het onderspit zou delven, dat laatstgenoemden bij de staten alle moeite deden om Saliger weder als predikant terug te krijgen. De staten willen daarvan echter niets weten op grond van „de oproerige ende lasterlycke woorden die den voornoemden Saliger tegen d'Excell ;, de Staten ende andere Inghezetenen deser

Landen, midtsgaders haer Leere ende Geloof heeft gepredickt tot meniger reyse" ¹⁾). Merkwaardig echter is dat de staten hierbij uitdrukkelijk op den voorgrond stellen, dat de handhaving van dit besluit geheel omgaat buiten hun meening over het lutherdom. Daarover vellen zij geen oordeel noch verhinderen zij iemand dien godsdienst uit te oefenen „als niet wesende de vocatie van de Staten". Om zuiver politieke redenen wordt dan ook niet alleen door hen geweigerd, dat Saliger weder als predikant optreedt, maar nemen zij ook enkele maanden later het besluit, dat hij en Fredeland stad en land moeten verlaten. De twisten toch te Woerden kregen door hun toedoen een voor de volkszaak hoe langer zoo bedenkelijker karakter. Daar de ultra-lutherschen nog altijd op hertog Erik hun vertrouwen stelden en de staten verklaarden nooit te zullen toelaten, dat de verpanding door hem werd aanvaard; daar eerstgenoemden bovendien zoowel tegen de calvinisten als tegen de staten en den prins te keer gingen, als waren zij erger dan de papisten, is het begrijpelijk, dat de staten eindelijk in overleg met den prins aan al de moeilijkheden door een kras besluit een einde maakten.

Dit bleek uit hunne resolutie van 4 April 1580.

De staten verklaren in overleg met den prins dat zij om alle gevaren en moeilijkheden te voorkomen, die uit de twisten te Woerden kunnen voortkomen, de predikanten Saliger en Fredeland uit het land van Holland verbannen. Verder zullen, ter wille van de eendracht, te Woerden zoowel de luthersche als de gereformeerde religie vrij mogen worden uitgeoefend. Daaraan wordt de bepaling toegevoegd, dat de lutherschen alleen dáár godsdienstoefening mogen houden waar dit het laatst geschiedde, doch tevens dat het hun vrijstaat één of twee luthersche predikanten te benoemen, mits dezen een behoorlijk bewijs van hunne laatste woonplaats toonen. Voor beider diensten, dien van lutherschen en gereformeerden zal dezelfde klok geluid worden; op hetzelfde kerkhof moeten beiden worden begraven. Ten slotte vermanen de staten de predikanten van beide confessies zich van strijd te onthouden.

Wanneer men in deze resolutie melding gemaakt vindt van lutherschen en gereformeerden, moet men in het oog houden dat onder eerstgenoemden uitsluitend de menschen van de huiskerk, dus de volgelingen van Saliger en Fredeland, zijn begrepen en met de uitdrukking „gereformeerden" al de anderen, lutherschen en gereformeerden, zijn bedoeld. De staten toonen daarmede duidelijk hun afkeer van splitsing onder de protestanten. Zij zullen de streng-lutherschen toelaten en gunnen hun een of twee predikanten, maar met de bepaling, dat deze nergens anders mogen preeken dan op de plaats, waar dat het laatste geschiedde, spreken zij duidelijk uit, dat verdere scheuring in of uitbreiding van die huiskerk niet is geoorloofd. En de anderen, de gematigd lutherschen en gerefor-

¹⁾ Resolutie 21 November 1579.

meerden, moeten zooveel mogelijk bij elkander gehouden worden. Dat dit niet bepaald in het voordeel der gereformeerden was, bleek wèl uit de eerste beroeping, die gedaan werd, namelijk die van Ds. Nicolaas Simonszoon, welke tot op heden, als luthersch predikant van Woubrugge, telkens aan Woerden ter leen was gegeven, doch nu aldaar definitief werd begeerd. De staten juichten deze keuze, 's mans gematigdheid kennende, toe. Het is trouwens aan te nemen, dat zijn lutheranisme door den tegenstand, dien hij van Saliger had ondervonden, wèl wat was verbleekt. Maar als om de gereformeerden met deze beroeping van een lutheraan te verzoenen, betuigden de staten in de resolutie van 14 Juni 1580, waarbij zij het beroep goedkeurden, dat de leer van Ds. Nicolaas Simonszoon was „conform der oprechte Gereformeerde Religie van Hollandt”. Want men moest zorgen, dat, nu de gematigde lutherschen dezen predikant wenschten, de gereformeerden geen spaak in het wiel staken. Hieruit blijkt, dat, toen de staten de beide confessies, luthersch en gereformeerd te Woerden toelieten, hiermede een verzamelnaam voor lutherschen en gereformeerden bedoeld werd, waarbij de lutherschen den toon aangaven.

Dit alles verliezen zij die de staten zóó streng plegen te veroordeelen op grond van hunne eenzijdige gereformeerde politiek, te veel uit het oog. Maar daarbij komt nog iets. Ook nadat Saliger en Fredeland waren verwijderd, bleef onder hunne volgelingen het verzet tegen de overheid gaande. De magistraat te Woerden had van hen allerlei last. Op godsdienstige gronden — waarover wij straks nadere bijzonderheden mededeelen — onttrok men zich aan de gehoorzaamheid aan deze overheid. De staten kwamen hiertegen in verzet en bevalen ieder, bij resolutie van 13 Juni 1580, zich te houden aan wat de meerderheid van het college van den magistraat vaststelt, en dat tevens zonder uitdrukkelijk consent van de staten geen predikant te Woerden zijn ambt mag waarnemen. De tamelijk revolutionnaire houding der strenge lutherschen en de daaruit voortgevloeide strijd gaf den staten aanleiding om niemand meer als predikant te Woerden toe te laten, tenzij met hun goedkeuring. Zal men hun dit in een tijd, waarin zij toch reeds zooveel moeite hadden om hun gezag in den bangen oorlog staande te houden, ten kwade duiden? Allerminst.

Terwijl nu de gematigde lutherschen met de gereformeerden te zamen Ds. Nicolaas Simonszoon als predikant hadden, beriepen de strenge lutherschen van de huiskerk Ds. Mattheus Rudse van Nieuwkoop. In Duitschland had deze man met zijne streng-luthersche gevoelens reeds vele moeilijkheden veroorzaakt. Hij zou het hier niet minder doen. Kort is hij te Woerden of de staten roepen hem reeds ter verantwoording, omdat hij, volgens rapport van den baljuw van Rijnland, „lasterlycke propoosten tegens de Staten in syn predicatien” voert. Voor het oogenblik had dit echter geen gevolgen. Wel wordt Ds. Rudse streng verboden weder zoo

iets te doen, maar verder schijnt de zaak toen te zijn gesust¹⁾.

Doch ongelukkig overlijdt in dienzelfden tijd Ds. Nicolaas Simonszoon. Te slechter treft dit, omdat inmiddels de magistraat te Woerden in streng luthersche handen is gekomen. De staten koesteren dan ook gerechtvaardigde vrees dat de streng luthersche partij weder geheel het heft in handen zal krijgen en de vroegere staatkundige moeilijkheden zullen terugkeeren. Het is daarom zaak om zoo spoedig mogelijk voor continuïteit in de prediking in de groote kerk te zorgen. De staten wenschen dat de predikanten van Gouda en Oudewater bij beurten de diensten van den overleden Ds. Nicolaas Simonszoon waarnemen, totdat de classis een anderen predikant te Woerden aanstelt, en doen een beroep op de welwillendheid van de magistraten van Gouda en Oudewater om daartoe mede te werken. In dien geest stellen zij 22 November eene resolutie vast.

Desniettemin gaat Ds. Rudse voort met zijn „lasterlycke en scheldige woorden” tegen de gereformeerde religie. Daarop verbieden de staten hem het preeken hetzij in of buiten Woerden, hetzij in huis of in de kerk, totdat hij zich voor hen verantwoord heeft. Daartoe zal hij binnen tien dagen worden opgeroepen. Naar aanleiding van dit verhoor wordt den 17^{en} Maart 1581 eene commissie van drie leden, de heeren Nyvelt, Van der Laen en van Oldenbarneveld aangewezen om de zaak met den prins te bespreken en diens advies te vragen. De prins zal ook in dezen zeker gematigdheid hebben aanbevolen. Want den 18^{en} Maart 1581 wordt aan Ds. Rudse onder zekere voorwaarden vergund met preeken voort te gaan. Daartoe behoort allereerst het overleggen van een behoorlijk bewijs van herkomst, hetwelk Ds. Rudse, hoewel de staten zulks vroeger uitdrukkelijk hadden geëischt, nog altijd niet had ingeleverd. Ten andere moeten zijne aanhangers beloven, dat indien Rudse weder zulke taal als vroeger bezigt, „slylyden te vreden zijn den voornoemden Predikant met der daedt te doen vertrecken”. Tot deze gunstige beschikking zal ongetwijfeld, afgescheiden van de bemoeienis van den prins, ook de verklaring van Ds. Rudse en de zijnen medegewerkt hebben, dat zij bereid waren lijf en leven voor de gemeene zaak van het land ten beste te geven. Want dienaangaande koesterden de staten juist, met het oog op de politieke gevoelens der ultralutherschen en hunnen haat tegen al wat gereformeerd was, sterken twijfel.

Deze tijdelijke verzoening werd echter spoedig door eene besliste breuk gevolgd. Rudse mengt zich, zooals wij boven zagen, in eene ernstige politieke gebeurtenis en wèl op zoodanige wijze, dat de staten hem niet op zijn post kunnen handhaven. Hij treedt namelijk in scherpe taal in verzet tegen het besluit van 26 Juli 1581 tot afzwering van Philips. Die daad brandmerkt hij als onchristelijk. Zelfs dient hij op 19 Augustus 1581 een geschrift

1) Vgl. resol. M. v. H. v. 12 Sept. 1580 met die v. 24 Febr. 1581.

tot verdediging van zijn standpunt bij den magistraat in, waarin hij op bijbelsche gronden aanwijst dat de christen niet, gelijk de heiden, zijne overheden mag afzetten. Ronduit noemt hij zelfs het afleggen van den nieuwen eed, dat thans door de staten geëischt wordt van iederen ambtenaar, een misbruik maken van Gods naam. In één woord : Rudse wordt min of meer staatsgevaarlijk.

Het behoeft ons niet te verwonderen dat de staten ingrijpen. Toch doen zij dit, zelfs na dit ernstig vergrijp, met groot beleid en omzichtigheid. In hunne zitting van 15 Februari 1582 committeeren zij enkele leden uit den provincialen raad van Holland en enkele predikanten om Rudse voor zich te doen ontbieden „ende den selven voor te houden 't gundt op synen naem is uytgegeven, tegens de veranderinge van den Eedt ende het verlaten van den Koningh van Spaigne". Tevens krijgen zij de opdracht om te trachten hem tot andere gedachten te brengen en daarna den staten den uitslag hunner pogingen te rapporteeren.

Die uitslag beantwoordde echter niet aan de gekoesterde verwachtingen. Ds. Rudse bleef op zijn stuk staan en degecommitteerden konden in de statenvergadering slechts een ongunstig rapport uitbrengen. Daarop besloten de staten den 24^{en} Februari 1582, Rudse te verbieden om in Holland te preeken of iets uit te geven. Zelfs moest hij binnen veertien dagen Holland verlaten. Echter werd hem ook nu nog de gelegenheid gegeven te herroepen wat hij gezegd en geschreven had over de kwestie van den eed en de afzwering van Philips, en alzoo met zijn werk te kunnen voortgaan. Toen hij dit niet deed, toonden de staten opnieuw eene zekere welwillendheid door hem te vergunnen nog zoolang te Woerden te blijven, totdat zijne vrouw, die op het punt stond moeder te worden, bevallen en weder behoorlijk op krachten gekomen was. Is het echter vreemd, dat zij tevens zeiden, dat geen opvolger van Rudse mocht worden benoemd, tenzij deze een behoorlijk bewijs van herkomst overgelegd en den eed der getrouwheid voor de staten afgelegd had? Dit eischte zeker, na de droevige ervaringen met de lutherschen te Woerden opgedaan, het staatsbelang.

Scherper teekende zich deze houding van de staten tegenover de streng-lutherschen te Woerden af, toen zij in het begin van 1583 hun verzochten een opvolger van Rudse te mogen beroepen. Het antwoord daarop luidde dat zij genoegen moesten nemen „met de gemeene Kerke binnen Woerden tegenwoordig weesende, ter tijd en wijlen toe bij generaale Kerkelijke Ordonnantie over geheel Holland op alle saken van de Kerke gedisponeert sal zijn, daar in de Staaten met autoriteit van sijn Exc. alreede zijn getreeden".

Allereerst treft ons in deze geschiedenis de veelszins bezadigde wijze, waarop de overheid poogde de godsdienstige moeilijkheden te Woerden tot een goed einde te brengen. Eerst toen dit niet gelukte hebben de staten doorgetast en ter wille van het landsbelang datgene wat het zwaarste was, het zwaarste doen wegen. Verder vergete men

niet de zoo goed als revolutionnaire wijze, waarop aldaar verschillende luthersche predikanten optraden en die hen voor de groote zaak, waarom het toen ging, den strijd voor de vrijheid des lands, gevaarlijk deed zijn. En eindelijk is niet te ontkennen, dat als vorm van protestantsch geloof het lutherdom te Woerden toen ter tijde veel meer een publiek dan een godsdienstig karakter droeg. Om al deze redenen is de houding van de overheid dier dagen tegenover de lutherschen te Woerden niet alleen begrijpelijk, maar ook verdedigbaar. Bovendien vinden wij hier een symptoom van het algemeene streven van de overheid dier dagen, om alle protestanten zooveel mogelijk in ééne kerk te vereenigen, om sterk te staan tegenover Rome en tegenover Philips. Vooral ten aanzien van de lutherschen scheen dit noodig, omdat zij als vreemdelingen en met hun beginsel van gehoorzaamheid aan den spaanschen koning, bezwaarlijk als bondgenooten in den bangen vrijheidsoorlog konden worden beschouwd.

Doch langzamerhand hebben zij, naast de vrijheid van geweten, die zij, gelijk ieder, steeds hadden genoten, ook die der openbare godsdienstoefening verworven, al was er voor hen als dissenters van gelijke rechten met de gereformeerden geen sprake.

b, De houding der overheid tegenover de doopsgezinden.

Afgescheiden van hunne ongereformeerde gevoelens als doopsgezinden, waren het in het bijzonder hunne opvattingen omtrent den eed en den krijgsdienst, die hen niet zelden moeilijkheden berokkend van wege de overheid. Vooral hadden zij om die reden soms veel van sommige magistraten te lijden. Over het algemeen echter was hun toestand als getolereerde sekte, in aanmerking genomen de bijzondere bezwaren, die hunne gevoelens opleverden, gunstig, zelfs gunstiger dan die der lutherschen, te noemen. Aan de spits der staatslieden die het hun zóó gemakkelijk mogelijk wenschten te maken, stond Willem I.

Een treffend voorbeeld daarvan gaf zijne houding tegenover de gereformeerden, die in de statenvergadering van 1577 te Dordrecht op beperking van de vrijheid der doopsgezinden hadden aangedrongen. De prins was namelijk niet alleen niet tot die beperking bereid, maar antwoordde „dat hun ja voor eed zou verstrekken, en dat men hier niet verder opdringen moest, tenzij zij met éénen wilden bekenen, billijk te zijn dat de papisten ons tot een godsdienst dwongen, die tegen ons geweten streed”. Pittig en scherp herinnerde hij dus de gereformeerden aan het „wat gij niet wilt dat u geschiedt, doet dat ook aan een ander niet”. De vrijheidsgeest moest alzijdig worden toegepast.

Wat de staten van Holland aangaat, deze wisselden telkens tusschen strengere en zachtere maatregelen. Gaven zij in 1580 eene

ordonnantie op het huwelijk, waarbij degenen die huwen wilden verplicht werden te verschijnen of voor den magistraat of voor een hervormden predikant, ten gevolge waarvan de doopsgezinden die het huwelijk niet voor eene burgerlijke, maar kerkelijke verbintenis hielden, in groote moeilijkheden kwamen, in volgende jaren als 1601, 1604, 1642, 1651, 1659 en 1663 stonden zij telkens aan hen die zulks verzochten, toe om hunne huwelijken volgens hunne eigene consciëntie en gewoonte door hunne leeraars te doen voltrekken, met kennisgeving daarvan aan de burgerlijke overheid. Wat den eed betreft, namen de staten van Holland in 1585 een besluit dat de doopsgezinden mochten volstaan met dien af te leggen bij mannen-waarheid. Drie jaren later, in 1588, werd die vrijheid weder in zooverre beperkt dat niemand tot zulke betuiging bij mannen-waarheid werd toegelaten, tenzij hij daarbij voegde: „nemende daarinne te getuyge Godt den Heere Almachtich, als een eenich ondersoecker der herten ende nieren”. Desniettemin legde de stad Amsterdam herhaaldelijk de verklaring af dat het woord der doopsgezinden gold in plaats van hun eed. In zake den wensch der doopsgezinden om geen overheidsambten te bekleeden, werd in 1585 door de staten van Holland bepaald, dat zij, op hun verzoek, tot geen burgemeesters, schepenen of vroedschappen ten plattelande mochten worden aangewezen. In denzelfden geest werden in 1588, 1607, 1608, 1609, 1610, 1611 en 1612 besluiten genomen, waarbij zij echter in dat geval, indien zij bemiddeld waren, eene boete moesten betalen. Toch vinden wij in de jaren, die daarop volgden, gevallen waarin de gecommiteerde raden van Holland dergelijke ambten door strenge maatregelen aan doopsgezinden trachtten op te dringen.

Wat hunne zoogenaamde verboden godsdienstoefeningen betreft, schijnt hun, b.v. te Leiden zoo weinig moeite te zijn aangedaan, dat wij een gereformeerde hooren klagen: „Daerentusschen soo worde den Wederdoopers de volkomene oefeninghe gepermitteert van hunne valsche Relegie, datse bannen en afsnijden soo sij goet vinden — datse trouwe in hunne vergaderinghen tegen de publijcke ordonnantiën en de placcaten — soodat se nerghens in van yemanden worden verhinderd.”¹⁾

Eenigszins anders was de verhouding der staten van Zeeland tot de doopsgezinden. Zij werden door geene ordonnantie op het huwelijk bezwaard, zoodat zij zich vrij door hunne predikanten konden laten trouwen. Zelfs werd in 1703 bij resolutie uitdrukkelijk die vrijheid voor hen vastgesteld om te beletten dat zij verder ten aanzien hiervan moeilijkheden van de hervormde predikanten zouden ondervinden. Op andere punten traden daarentegen de staten min of meer streng op. Zoo besloten zij reeds in 1581 te waken tegen het

¹⁾ Voorrede herdruk van Antwoord der Dienaren des Woords op de Bem. v. Leyden, 1597.

drukken van doopsgezinde boeken en in 1582 om er bij de generaliteit op aan te dringen, dat maatregelen mochten genomen worden tegen hen die zich er aan onttrekken om den eed der getrouwheid aan het land te doen. Vooral in Middelburg werd het hun met betrekking tot den eed dikwijls moeilijk gemaakt, terwijl zij daarentegen te Goes hierin veel zachter werden bejegend. De tegenstand, dien zij inzonderheid te Middelburg ook ten aanzien van de vrijheid van godsdienstoefening ondervonden, schijnt voornamelijk zijn grond te hebben gehad in de vrees dat hunne toename wel eens eene herhaling van het „Munsters oft Amsterdams spel” kon geven. Doch gelijk Willem I hen had beschermd, zoo deed ook Maurits dit. Hij eischte dat zij al de vrijheden zouden behouden, die hun door zijnen vader waren toegestaan. En aan dien wil van den prins werd gevolg gegeven. Alleen werkte daarvoor later het besluit van de Groote Vergadering van 1651, dat op initiatief van Zeeland werd genomen, hinderlijk omdat het ook daarbij den doopsgezinden niet meer vrij zou staan gemeenten te vestigen op plaatsen, waar er vroeger geene geweest waren.

Bijzonder moeilijk was de positie der doopsgezinden in Friesland. Prins Willem had den 7^{en} April 1581 te Harlingen een ordonnantie op het stuk van Justitie, Politie, Kerk- en Krijgshandeling gegeven, waarvan het zevende artikel aldus luidde: „Voor sooveel aangaet 't Poinct van de Religie en de Politie, sullen wij onderricht zijnde van de gebreken ofte misusen van dien, bij advyse van de Staten en de Raedt Provinciael van desen Lande, alsulcke ordre daer in stellen, als tot vrede, eendracht, voorspoet, welvaert en de conservatien van den Inghesetenen van den Lande bevonden sal worden te behooren; midts dat middeler-tyt geen exercitie van eenighe andere Religie binnen desen Landenghedaen, ofte ghebruyckt en sal worden, dan van de Ghereformeerde, bij allen den Provincien onder die naerder Unie staende, aanghenomen”. Wel moeten de politieke toestanden in Friesland ernstig en moet de beveiliging der gereformeerde religie dáár dringend noodig geweest zijn, dat prins Willem tot zulk een noodmaatregel heeft kunnen besluiten, hij de man die van allen dwang op godsdienstig gebied zoozeer afkeerig was. Niet minder pijnlijk voor de secten, dus ook voor de doopsgezinden, was het besluit van de staten van Friesland in 1584 „dat alle kerkendienaars en andere personen van dit Landschap een vrij gesprek en vrijen ingang in der sekten vergaderinge zullen hebben. Aan dewelke de Leeraars van dien (van de sekten) zonder confusie en met goede ordening, na voleinding der Predikatiën, gehouden zullen wezen te antwoorden op alles, wat men in hun doen en leering, hun zal willen met Gods Woord wederspreken en bestraffen”. Een gevolg toch daarvan was dat hervormde predikanten recht hadden in de vergaderingen der doopsgezinden te komen en aldaar te debatteeren, wat natuurlijk tot groote schade dier vergaderingen wezen moest. Te Sneek en te Leeuwarden werden respectievelijk in

1601 en 1608 zelfs strenge maatregelen tegen het houden van alle samenkomsten van doopsgezinden genomen. In zake het eedzweren hadden de staten in 1597 het harde besluit genomen, dat de doopsgezinden voor geene rechtbanken mochten gehoord worden, tenzij zij den eed wilden afleggen, dien ook de andere partijen moesten doen, om eerst veel later, namelijk in 1659, een veel minder strenge bepaling vast te stellen, Deze toch hield in dat zij zouden mogen volstaan met de verklaring onder *ja* en *neen*, ten ware de hooge en nederregters den eed noodig keurden, als wanneer zij God plechtig tot getuige der waarheid zouden moeten aanroepen. Als regel werden zij dus niet meer tot het afleggen van den eed verplicht. Evenwel kon hun tegenpartij in de eene of andere rechtszaak dan ook met eene dergelijke verklaring volstaan, als den doopsgezinden werd toegestaan. Valschheid van die verklaringen werd dan bij beiden als meened gestraft. In verband met dit gunstig besluit zij opgemerkt dat de doopsgezinden in al de provincies, en ook in Friesland, langzamerhand in de eerste helft der 17de eeuw meer vrijheid en bescherming van de overheid ontvingen. Alleen ten aanzien van het verbod van het sluiten van huwelijken door hunne eigen leeraars, handhaafden de staten strenge bepalingen tegen de doopsgezinden. Bij drie achtereenvolgende resoluties, de eerste van 1640, de tweede van 1655, en de derde van 1671 werd hun uitdrukkelijk bevolen zich te wachten voor het sluiten van huwelijken anders dan voor hunne wettige overheden. In dit opzicht waren de staten van Holland veel milder dan die van Friesland.

Het jaar 1672 bracht echter in Friesland de vrijheid van godsdienst aan de doopsgezinden. De geldelijke steun, dien laatstgenoemden ten behoeve van de verdediging dier provincie verschaften, baande daartoe den weg. Deze was reeds begonnen geëffend te worden in 1665, toen de doopsgezinden de staten hielpen aan 500,000 gulden, noodig tot uitrusting der vloot, ten laste der provincie Friesland, door eene leening van dit bedrag tegen 5 ten honderd aan te nemen. In ruil daarvoor bleven zij bevrijd van het dragen van wapenen, in geval de nood eischte dat de ingezetenen tegen den vijand moesten dienst doen. Toen nu in 1672 eene nieuwe leening noodig was, richtten de staten weder het oog op de doopsgezinden. Den 28^{en} Februari van dat jaar werd er, na onderhandelingen tusschen beide partijen gevoerd, eene resolutie uitgevaardigd, waarbij vastgesteld werd dat de doopsgezinden vier honderd duizend gulden aan de staten tegen vier procent zouden voorschieten, en daarvoor vrijheid van godsdienst genieten en van het dragen van wapenen en opmarsch verschoond zouden zijn. Het is wèl vreemd dat er, wat dit laatste betreft, den 30^{en} Maart 1673 in zooverre eene beperkende bepaling kwam dat de doopsgezinden, bij algemeen opontbod van manschap, of zelf moesten uittrekken of anderen in hunne plaats stellen. Overigens werd hunne positie echter steeds gunstiger.

Den 19^{en} Maart 1673 werd besloten dat hunne stemmen in het verkiezen van politieke Officiëren en Volmagten ten Landsdage, op dezelfde voorwaarden zouden gelden als van andere stemgerechtigden, en in artikel 28 van het stemreglement van 1698 werden allen stemgerechtigd verklaard, die een religie waren toegedaan, waarvan de publieke oefening in Friesland, bij staatsresolutie, was toegestaan. En deze gunstige toestand duurde zoo goed als de geheele achttiende eeuw door, totdat de staatsregeling van 1798 alle kerkgenootschappen gelijkstelde voor de wet.

In Groningen hadden de doopsgezinden het ook eerst van overheidswege dikwijls niet gemakkelijk. Nadat bij den overgang der provincie aan prins Maurits in 1594 bepaald was dat de gereformeerde godsdienst dáár, gelijk in de andere provincies, de heerschende zou zijn, mits dat niemand in zijn geweten onderzocht of bezwaard werd, volgde den 7^{en} September 1601 een plakkaat, dat tegen de roomschen, maar vooral ook tegen de doopsgezinden was gericht. Daarin stond: 1e. dat de uitoefening van elken anderen godsdienst dan den hervormden is verboden; 2e. dat hij die wederdoopers in zijn huis liet vergaderen of prediken, telkens 100 daalders verbeurde; 3e. dat de predikers elken keer, als zij dienst deden, met 10 daalders beboet of 14 dagen op water en brood gezet zouden worden, en als zij voor de derde maal predikten, gebannen zouden worden; 4e. dat ieder die zulk een predikatie of vergadering bijwoonde, telkens 2 daalders zou verbeuren; 5e. dat ieder, die iemand wederdoopte, 20 daalders verbeurde; bij de tweede maal op water en brood gezet en bij den derden keer verbannen zou worden; 6e. dat ongedoopte kinderen niet zouden mogen erven; 7e. dat niemand tot enige openbare of bijzondere bediening of getuigenis zou worden toegelaten dan na het afleggen van den eed; 8e. dat allen die zulk een eed weigerden, zouden gestraft worden, gelijk naar recht behoorde; 9e. dat zij die buiten de hervormde kerk huwden, geen erfenissen zouden genieten en hunne kinderen niet voor echt zouden gehouden worden. Bepaald streng werd echter dit plakkaat niet uitgevoerd. Vooral de stad Groningen weigerde dit kras. Wel echter kwam er den 29^{en} October 1603 eene Oosterwarfs-constitutie, waarbij de doopsgezinden gelijk anderen verplicht werden in voorkomende omstandigheden den eed te doen, eene bevestiging derhalve van punt 7 van het plakkaat van 7 September 1601. In de Westerwarfs-constitutie van 5 November 1612 vinden wij eenzelfde bepaling. Ook ten aanzien van deze eedskwestie nam echter de stad Groningen later weder een ruim standpunt in. Bij resolutie van 25 April 1616 werd bepaald, dat een doopsgezinde in plaats van „ik zweer”, zouden mogen zeggen: „ik verklaar aan te nemen en te beloven”.

Een enkele maal traden de staten-generaal voor de doopsgezinden in deze provincie in de bres. Dit geschiedde in 1607, toen zij, op het platteland door raadsheeren en schouten op allerlei wijzen gehinderd,

een verhoog bij de generaliteit hadden ingeleverd, dat door graaf Willem Lodewijk was ondersteund, en waarin zij zich beriepen op beloften, die hun vroeger waren gedaan. Bij resolutie van 16 Maart besloten toen de staten-generaal te schrijven aan de hoofdmannen, hovelingen en regters, op den Oosterwarf te Groningen vergaderd, door hun gezag te willen bewerken dat de doopsgezinden in die provincie niet meer dan op andere plaatsen des lands, noch boven rede en billijkheid, werden bezwaard.

Met betrekking tot de huwelijken werd in 1625 bepaald, dat alle doopsgezinden, die wenschten te huwen, dit voornemen ter kennis van den hervormden predikant hunner woonplaats moesten brengen, met betaling van 12 stuivers. De hervormde predikant moest dan de namen der aanstaande echtelieden op drie achtereenvolgende Zondagen van den kansel aflezen. Binnen zes weken na de laatste aflezing moesten de jonggehuwden en zij die toestemming tot hun huwelijk hadden te geven, bij den hoveling, redger of grietman verschijnen en erkennen dat zij elkander gehuwd hadden. Voor het gezegeld stuk, dat van die bekentenis werd opgemaakt, betaalden zij ruim één gulden. Wie zich niet aan deze bepalingen hield, werd geacht niet wettig gehuwd te zijn; zijne kinderen waren geen echte kinderen en mochten de goederen hunner ouders niet erven. Den 18^{en} Maart 1662 schijnt dit veranderd te zijn. In het plakkaat, toen uitgegeven, wordt namelijk gezegd dat alle doopsgezinden hun aanstaand huwelijk aan den plaatselijken rechter in het gewone rechthuis moeten bekend maken, „ten einde deselve door den regter alzoo politiek bevestigd moge worden”. Doet men dit niet, dan wordt men gestraft met eene boete van honderd caroligulden en worden de kinderen uit dat huwelijk beschouwd als onechte kinderen.

In zake het houden van vergaderingen, deden de dwaalbegrippen van mannen als Jan Lines en Uko Walles aan de vrijlating daarvan van de zijde der overheid veel kwaad. Bij plakkaat van 30 Augustus 1637 werden aan alle mennonieten „onder de name van Wcke Walles schulende ofte deese grouwelijcke opinien toestemmende” verboden eenige vergadering, bijeenkomst of conventikel te houden. Een strengere resolutie werd den 16^{en} Januari 1661 met betrekking tot de doopsgezinden zonder onderscheid, die zich, met het oog op de ontginningen te Veendam en Wildervanck, aldaar gevestigd hadden, uitgevaardigd. Het houden van vergaderingen of conventikelen werd hun verboden; zij mochten op de zoodanige ook niet verschijnen, en moesten het niet wagen iemand, op wat wijze ook, van de gereformeerde kerk af te trekken. Een paar maanden later, den 18^{en} Maart 1661, verscheen er een algemeen plakkaat, dat alle vergaderingen van mennonieten in de geheele provincie verbood, behalve van hen, die reeds van ouds de vergunning daartoe bezaten en onder voorwaarde dat dezen ze hielden op plaatsen, die door de overheid daartoe waren aangewezen.

Maar afgesceiden hiervan dat het niet overal tot strenge uitvoering van dit plakkaat kwam, werd de positie der doopsgezinden in de provincie Groningen allengs gunstiger, ten gevolge van de diensten, die zij hier, gelijk in Friesland, in hachelijke tijden het land bewezen, vooral door het leenen van geld. Wij denken hierbij inzonderheid aan de jaren om en bij 1672. Hunne vaderlandslievende gezindheid, die hen bij de vijanden zelfs den naam van „Jezuïeten der Geuzen” deed verwerven, maakte dat hun genootschap weinig meer werd lastig gevallen. Enkele sporadische gevallen uitgezonderd, bleek waar wat het hof van Groningen in het begin der 18de eeuw in een proceszaak getuigde, dat hun was „toegestaan „de vrije exercitie van religie, naar het begrip van hun licht en consciëntie”.

Ook in de provincie Overijssel wisselden strenge en zachte bepalingen elkander af. In de resolutie van 17 Mei 1583 werd verklaard dat de ridderschap en de steden van Overijssel niet zouden toelaten dat de pauselijke, wederdoopersche of andere dan de ware gereformeerde religie in het openbaar geleerd of uitgeoefend werd. Aan deze resolutie werd de hand gehouden, hoewel bij plakkaat van 31 October 1631 uitdrukkelijk werd uitgesproken dat de uitoefening van hun godsdienst oogluikend in private woningen zou worden toegelaten „mits dat zij zich daarin zullen moeten dragen in alle stilligheid en moderatie, zonder aanleiding te geven tot schandaal en ergernissen”. In zooverre werd deze milde bepaling later bij plakkaat van 19 April 1648 beperkt, dat geene mennonietische vergaderingen zouden worden toegelaten dan ter plaatse, waar zij tot dusverre werden gehouden.

Streng was men op het weren van vreemde bisschoppen of oudsten. Bij plakkaat van 20 Maart 1641 werd den drosten bevolen, dezen buiten hun gebied te houden. Een jaar later werd het aangevuld door de bepaling dat iedere bisschop moest blijven binnen het kerspel van zijn residentie. En dit plakkaat van 17 Maart 1642 aan het adres van de drosten, aangevuld door dat van 14 Mei aan dat der officieren, werd nog weder uitgebreid door dat van 19 April 1648, waarin werd bevolen dat de vreemde bisschoppen of leeraars alom uit de provincie geweerd moesten worden en de ingezetene bisschoppen of leeraars van 't eene kerspel of buurschap in het andere niet mochten komen om dienst te doen. Zoo zij dit toch deden, werd hun eene boete opgelegd, evenals dengenen die zich in zulk eene vergadering bevonden.

Wat de huwelijken betreft, werd den 5^{en} Juni 1633 bepaald, dat deze zullen gesloten worden door den schout, ten overstaan van keurnooten, ter plaatse waar zij gewoon zijn hunne zittingen te houden. Deze regeling werd den 18^{en} Maart 1636 in dezen zin gewijzigd dat eerst drie proclamaties op drie Zondagen gedaan moesten worden, en wèl òf in de kerk door den hervormden predikant, òf ter gewone plaatse door hen die de kerken-spraken aflezen; en dat, als er geene wettige verhindering voorkomt, daarna de schouten of

rigteren ten plattelande, ter plaatse waar het gerecht wordt gehouden, het huwelijk zullen voltrekken, ten overstaan van twee keurnooten, en dat voorgelezen zal worden een formulier, hierop te beramen. Maar dit laatste zal alleen dáár plaats hebben waar de magistraat of schouten zulks tot op dat oogenblik gedaan hadden. Dit plakkaat werd den 16^{en} Maart 1643 in zooverre gewijzigd, dat de mennonieten, evenals de roomschen, hunne aanstaande huwelijken altijd in de hervormde kerk moesten laten afkondigen. En eindelijk brachten de plakkaaten van 19 April 1649 en 11 Juni 1653 het sluiten van het huwelijk van doopsgezinden uitsluitend onder gereformeerd toezicht door de bepaling dat dáár niet alleen de afkondiging maar ook de voltrekking moest geschieden. Wij hebben hier een treffend bewijs van de macht der gereformeerde kerk. Slechts liet het plakkaat van 23 April 1659 de mogelijkheid van de huwelijksvoltrekking door schout of regter, in plaats van door den predikant toe, mits met betaling eener boete van 12 gulden. Nog den 21^{en} April 1669 verscheen er een plakkaat tegen het trouwen buiten de publieke kerk en de geoorloofde conventikels. Vooral in de stad Zwolle trachtte men hiertegen door bijzondere resoluties te waken.

Later schijnt men weder tot den vroegeren toestand, dat voor de overheid dergelijke huwelijken moesten voltrokken worden, te zijn teruggekeerd. Wij vinden ten minste resoluties vermeld van 31 December 1670, 5 October 1679 en 21 December 1680, waarbij vastgesteld was, dat de doopsgezinden door eene commissie uit den magistraat in den echtelijken staat moesten bevestigd worden, volgens een afzonderlijk daartoe beraamd formulier. Zelfs heeft van die jaren af deze regeling voor goed gegolden. Een enkele gemeente gaf evenwel langzamerhand aan de doopsgezinden de vrijheid om hunne huwelijken in hunne eigene kerk te doen voltrekken.

Van de overijsselsche steden was het vooral Deventer, dat den doopsgezinden nog al eens moeilijkheden baarde. Ook hier verminderden zij evenwel van lieverlede.

In de 18e eeuw liet de overheid hen volkomen met rust.

c. De houding der overheid tegenover de joden.

Terwijl omstreeks 1550 in de nederlandsche gewesten niet één jood rustig kon wonen, zonder door soldaten te worden opgelicht, van zijn goed beroofd en over de grenzen gezet te worden, zou de strijd voor gewetens- en godsdienstvrijheid, hier te lande gevoerd, ook voor hen betere tijden doen aanbreken. Nadat in 1595 te Amsterdam hunne heimelijke vergadering reeds ongemoeid was gelaten, op voorwaarde dat zij voor 's lands overheid en welvaart zouden bidden, en drie jaren later in 1598 hunne eerste synagoge hen vereenigde, waarbij echter nog niet aan openbare godsdienstoefening te

denken viel, namen de staten van Holland den 15^{en} December 1619 een resolutie, waarbij de vrijheid van godsdienst voor de „Hebreeuse natie” werd afgekondigd. Evenwel werd aan de stedelijke vroedschappen vrijgelaten, omtrent de inwoning der joden particuliere keuren en orders vast te stellen. Men mocht de joden echter in geen geval meer verplichten een uitwendig kenteeken, als den gelen lap, op hun kleederen te dragen. Op overtreding van dit verbod stond boete, kerkerstraf, soms de doodstraf. Drie jaren tevoren in 1616 was hun reeds van stadswegen het bezit van een eigen kerkhof te Ouderkerk aan den Amstel toegestaan, waaraan de bepaling was verbonden, dat bij iedere begrafenis een bijdrage moest worden gestort ten bate der kerken, waarlangs de lijkstoet trok.

Hoewel de remonstranten zich beklaagden, dat den joden meerder vrijheid dan hun werd gegeven en de gereformeerden herhaaldelijk bij de staten in verzet kwamen tegen „de stoutheid der joden”, ging de overheid, vooral onder leiding van Oranje, op den eens ingeslagen weg voort. Toen gedeputeerden van de zuid- en noord-hollandsche synode in 1641 en 1642 remonstranties aan de staten aanboden „ten einde ordre mochte worden gesteld tegen de stoutheid der joden hier te lande wonende”, schoven deze de zaak op de lange baan, totdat zij voor goed bleef rusten. Ook namen de staten van Holland de klachten der amsterdamsche Parnassijns, dat het hof van dat gewest provisie van justitie (d.i. voorloopige schorsing) verleende tegen hun kerkelijke tucht, gunstig op (resolutie van 26 Januari 1686), en stonden zij voor het eerst, bij resolutie van 23 Augustus 1691 de vrijstelling toe van belasting op turf en andere eerste levensbehoeften ten bate van joodsche armen.

Behalve in Amsterdam bevonden zich in verschillende andere steden in de 17^e eeuw reeds joden. In 's-Gravenhage zelfs veel; de diplomatieke agenten namen dáár een voornamen plaats in; ook in Rotterdam waren er verscheidene, waaraan bijzondere privileges door de stedelijke overheid werden verleend; verder in Alkmaar, waar het verblijf hun reeds vroeg was vergund. Ook in Leeuwarden, Harlingen, Appingedam en Delfzijl genieten de enkelen, die er wonen, burgervrijheid, evenals in Middelburg. Anders was het in Utrecht en Nijmegen; in Utrecht trachtte men door strenge plakكاتen hunne „stoutigheden” te belemmeren; in Nijmegen mochten hunne godsdienstoefeningen alleen in het verborgen plaats hebben. Maar voor hunne uitbreiding in de verschillende provincies werkte volkomen belemmerend het besluit der afgevaardigden van Holland en van de andere gewesten op de Groote Vergadering te 's-Gravenhage van 1651, waarbij bepaald was, dat ieder van hen in zijn provincie zou vasthouden en met de macht van het land zou handhaven „de ware Hervormde Godsdienst, zooals dezelve alomme in de openbare kerken geleerd werd, en dat de gezindheden, die uitgesloten waren van de openbare bescherming en alleenlijk gedoogd werden, zouden gehouden worden in alle goede orde en stilte, en op geene plaatsen

meer worden toegelaten dan daar zij tegenwoordig waren". Gelijk den dissenters werd dus ook voortaan den joden in de meeste steden geen verlof meer tot nederzetting verleend. Ten nadeele van de joden werkte hierbij vooral naijver op hun handelsgeest en niet zelden hunne oranjegezindheid. Van dit oogenblik dateert het denkbeeld der stedelijke overheden, dat den joden, wanneer zij eene synagoge willen bouwen, dit hun niet anders kon worden toegestaan dan in een achterbuurt, en dan liefst achter andere huizen.

Met de regeering van stadhouder Willem III braken weder betere tijden voor hen aan. Hij steunde met kracht de rekwesten en andere stappen, die dienen konden om den joodschen kooplieden vrijheid van handelsbeweging in het binnen- en buitenland te verschaffen. Gedurende het stadhouderloos bewind waren die kooplieden op spaansch en portugeesch grondgebied aan allerlei moeilijkheden en schanddadens blootgesteld geweest. In 1680 besloten nu de staten-generaal, dat voortaan op informatie van spaansche of portugeesche zijde of iemand jood was, afwijzend zou worden beschikt, met de mededeeling, dat daaromtrent geene verklaringen meer werden afgegeven, omdat het ten aanzien der bescherming, waarop de ingezetenen dezer landen aanspraak hadden, geheel onverschillig was of iemand christen of israëliet was. In de volgende jaren is gedurig sprake van bescherming en privilegies door de staten aan de joden in het buitenland verleend. Ook verloor het besluit der Grootte Vergadering van 1651 hoe langer hoe meer van zijn kracht. De joden vestigen zich in allerlei plaatsen, zonder te worden bemoeilijkt. Alleen in Noord-Brabant duurden de belemmeringen tot 1767 voort en in Utrecht woonde zelfs tot 1789 geen enkele jood. Maar overigens vonden zij zoo goed als overal vrijheid tot vestiging en gemeentestichting. Bovendien werden hun in de 18e eeuw gunsten verleend, die hun vroeger waren onthouden. Zoo namen de staten-generaal in 1712 een resolutie, dat het leviraatshuwelijk onder hen mocht plaats hebben. Aan de joodsche gestichten werd vrijdom van 's lands rechten en imposten geschonken. In één woord : hier te lande was de toestand der joden, in vergelijking met dien in andere landen, zeer gunstig, al moet worden erkend, dat er nog vele hinderpalen voor hunne vrijheid bleven bestaan. Zelfs gewone burgerlijke betrekkingen bleven veelal voor hen gesloten. Nog in 1658 werd een in de rechten gepromoveerde jood niet als advocaat voor het hof van Holland toegelaten. En slechts enkele ambachten en bedrijven waren hun toegestaan. Maar zelfs onder die achteruitzetting gevoelden de joden zich over het algemeen in ons land, dat hen in zoo menig opzicht boven andere landen had begunstigd, meer dan elders thuis.

d. De houding der overheid tegenover de roomschen.

Maar het ergste hadden de roomschen het te verduren. Niet alleen door plakكاتen der provinciale staten, maar ook door verschillende

der staten-generaal werd de uitoefening van den roomschen eeredienst verboden en werden de roomsche geestelijken verbannen. Om twee redenen trof dit den roomschen buitengewoon zwaar. Allereerst omdat zij meer nog dan de protestanten juist aan den kerkdienst hechten en de sacramenten voor hen eene waarde bezitten, als geen protestant aan ceremoniën toekent. En ten andere omdat hun iets ontnomen werd, hetgeen zij eeuwenlang hadden bezeten en waarmede hun geheele levenswijze als het ware was samengegroeid. In dit opzicht waren de zoogenaamde dissenters, die nog veroveren moesten hetgeen zij naar hunne geloofsovertuiging begeerden, in een geheel andere conditie. Om dezelfde reden als de evengenoemde moest den roomschen de uitsluiting van alle deelneming aan de regeering meer treffen dan iemand anders. Want juist zij en hunne families hadden tot dusverre in alle staatscollegies zitting gehad en aan hen waren allerlei hooge ambten toebedeeld geweest. Wij kunnen ons voorstellen welk een wrok dit in de gemoederen van velen hunner zette en het is te begrijpen dat velen hunner in het geheim met den Spanjaard gingen heulen om aan genoemde vernedering te ontkomen. Daarbij kwam natuurlijk dat de afval van velen hunner geestverwanten van de roomsche kerk, ter wille van wereldsch aanzien of hun dagelijksch brood, de getrouwen nog meer verbitterde. Dit alles maakt niet alleen de smart en de verontwaardiging van tallooze roomschen over de vernedering hun in die dagen aangedaan, verklaarbaar, maar ook hun voortdurenden innerlijken strijd om of mede te doen aan de worsteling vóór de vrijheden en privileges des lands of aan de zijde te gaan staan van den spaanschen koning ter wille van hun geloof. En het mag ons nog verwonderen dat zoovelen hunner toen het eerste hebben gekozen.

Reeds in 1573 werd door de staten van Holland de uitoefening van den roomschen godsdienst verboden, en toen zij in 1575 de hooge overheid aan prins Willem opdroegen, eischten zij van hem, dat hij op den eenmaal door hen ingeslagen weg voortgaan, de gereformeerde religie handhaven en de uitoefening der roomsche wren zou. In het jaar, dat daarop volgde, deed Zeeland hetzelfde. Den 31^{en} Maart 1579 volgde Friesland door eene resolutie van gedeputeerden, dat de roomsche eeredienst wordt afgeschaft. Bij plakkaat van 26 Augustus 1581 werd in Utrecht de catholieke godsdiensttoefening verboden; in Gelderland geschiedde hetzelfde bij plakkaat van 29 Januari 1582. In Groningen, Overijssel en Drente werd bij de veroveringen, van lieverlede op den vijand behaald, gehandeld alsof de gereformeerde godsdienst van den staat is. Stelselmatig wordt het platteland bekeerd; de pastoors moeten of gereformeerd worden of hunne bediening neerleggen; de roomsche kerken worden aan de gereformeerden toegewezen; de opbrengsten van kerkelijke goederen bestemd tot gereformeerde kerkelijke doeleinden. Holland geeft aan den drang der gereformeerden toe om nog eens bij plakkaat van 21 December 1581 openlijk de schorsing van

den roomschen godsdienst, die sedert jaren bestond, te bevestigen. En alsof dit alles niet genoeg was, verschenen er vóór en na plakkatē, die bepaalden dat schoolmeesters, die in functie wilden blijven, in protestantschen geest werkzaam moesten zijn ; dat het studeeren aan roomsche hoogeschoolen, waar bij de promotie moest worden gezworen het roomsch-catholicisme te zullen bevorderen, werd verboden. Men ziet : alles was in de weer om naar artikel 36 der gereformeerde geloofsbelijdenis : „te gronde te werpen het Rijkke des Antichristo”.

In den geest van prins Willem en vele regeeringspersonen was dat zeker niet. Maar de stroom der belijders van en moedige strijders voor de gereformeerde religie en tegen Spanje was hun te sterk. Van die zijde werd hun zelfs voortdurend zoowel lauwheid van de plakkatē zelf als laksheid in de uitvoering daarvan verweten. Hoe dikwijls zijn zij deswege libertijnen en neutralisten gescholden ! Zij waren dan ook eigenlijk afkeerig van het vervolgen der roomschen, en de plakkatē, die zij noodgedwongen uitvaardigden, motiveerden zij gewoonlijk niet op dogmatische of religieuze gronden, maar omdat door het uitoefenen van den roomschen eeredienst „lichtelijk eenige onrust en oproer zou mogen rijzen, en eenige heimelijke verstandhouding met den vijand gehouden en listige aanslagen teweeggebracht worden.” In het geheim zorgden de gematigden dan wēl, dat de plakkatē vaak óf zeer zacht óf in het geheel niet ten uitvoer gelegd werden. Hun kwam daarbij de hollandsche gematigdheid, het handelsbelang onzer kooplieden en niet te vergeten de geldzucht van baljuws en schouten, die voor een flinke fooi dikwijls de oogen toededen, zeer te stade. Practisch was dikwijls de toestand dan ook zoo, dat een hooggeplaatst roomsch geestelijke reeds in 1602 kon spotten : „Toen die barre plakkatē werden afgekondigd, schrikten de katholieken aanvankelijk ; doch toen zij weldra bemerkten, dat die slechts ter wille van de heftige predikanten waren uitgevaardigd, gingen zij stil hun gang, en zagen ze sedert zoo herhaaldelijk vernieuwen, dat ten laatste niemand er zich meer om bekommerde.” De geheele zeventiende eeuw gaat het nog wēl door met het uitvaardigen van resoluties en plakkatē tegen paapsche stoutigheden, vooral in de generaliteit, maar afgescheiden hiervan, dat al de maatregelen zoo goed als niets baatten, lauwerde deze actie van lieverde geheel. Later was zelfs van vervolging geen sprake meer, zoodat de roomschen hier ongestoord leefden en heinde en ver in stilte de roomsche eeredienst werd uitgeoefend. In het laatst der achttiende eeuw, nog voordat hier de omwenteling plaats vond, hadden de roomschen op verschillende plaatsen zelfs openlijke kerken. Roomschen en protestanten verkeerden gemeenlijk als vaderlanders met elkaar. De staten van Holland schonken den 22^{en} Januari 1885 aan de roomsche gestichten vrijdom van import. Zoo zakte van lieverlede de scherpe tegenstand ineen, al bleef ook nog in verschillend opzicht de achteruitzetting voortbestaan. In

vergelijking met andere protestantsche landen hadden de roomschen in ons land over het algemeen niet te klagen ; vooral niet als men bedenkt dat die achteruitzetting voornamelijk hare oorzaak had gevonden in een publieken noodmaatregel ten tijde van een strijd op leven en dood tegen Spanje, waarin niet weinige roomschen het vaderland verrieden ter wille van hun geloof.

HOOFDSTUK XVIII.

*Overheidsbemoeiing in zake Bid- en dankdagen, Zondagsrust ;
Godslastering, spel en uitgave van geschriften.*

Werd reeds door de oud-christelijke kerk, toen ten tijde van de vervolging door Herodes Agrippa Petrus was gekerkerd, „van de gemeente een gedurig gebed tot God voor hem gedaan”, de latere christelijke kerk trad, wanneer de nood was gestegen of buitengewone rampen dreigden, steeds in dat voetspoor. Zelfs kwamen niet alleen al spoedig naast de bededagen de dankdagen op, wanneer een bijzondere zegen van God was ontvangen, maar kregen de bededagen ook het speciaal karakter van boete- en vastendagen. Men ging ook nog een stap verder. Vastgestelde jaarlijksche boete- en vastentijden worden gehouden ; straks volgen in dit opzicht de dank- en bededagen. Daarbij worden processieën gehouden en wordt vooral de voorspraak van bepaalde heiligen gezocht. Voor het eerst lezen wij gedurende het frankische tijdperk dat het wereldlijk gezag de oproeping tot buitengewone dank- en bededagen doet. Pepijn roept in 764 zijn volk tot algemeene dankzeggingen op ; Karel de groote neemt in 805 het besluit, om bij het ontstaan van onheilen niet zijn bevel af te wachten, maar uit eigen beweging met openbare smeekingen Gods barmhartigheid af te smeeken ; Lodewijk de vrome acht het in 817 noodig op de door hem gemaakte verdeeling van het rijk onder zijne drie zonen, door een driedaagsch vasten en bidden, Gods zegen af te smeeken. In den regel echter gaf de kerk in dezen den toon aan. Helaas omhing zij ook deze uiting van het vroom gemoed met uitwendigen praal. De christelijke bid- en dankdagen werden in statige ommegangen of processieën herschapen ; zelfs werden zij thans de „generale processieën” genoemd. Toch behield de overheid aan zich het recht om, vooral op nationale gedenkdagen, zulke processieën af te kondigen. In verschillende provinciën vinden wij daarvan voorbeelden in de 15^e en de 16^e eeuw. De kerk ging hier vrij haren weg, doch ook de overheid liet niet na, nu en dan, wanneer zij het wenschelijk achtte, boete-, vasten-, bede-, of dankdagen voor het volk af te kondigen. Sporen van botsing in dezen kwamen echter niet voor.

Met de hervorming werd dit evenwel anders.

Van den beginne aan namen de hervormden, gelijk de roomsche kerk, genoemde dagen in hunne kerkelijke inrichting op. Reeds de